शिक्षामनोविज्ञानम् (Educational Psychology)

शिक्षायाम् -

शिक्षायाः मुख्यंद्देश्यं छात्राणां व्यक्तित्वे सर्वतोमुखविकासानयनं भवति तथा च छात्राणां व्यवहारे इष्टं परिवर्तनं भवति। एतस्य उद्देश्यस्य प्राप्त्यर्थं ये छात्राणां साहाय्यस्य दायित्वे न्यस्ताः सन्ति ते अस्य प्रयोजनाय आवश्यकेन ज्ञानेन कौशलेन च परिचिताः स्युः, सुसज्जिताः च भवेयुः इति महत्त्वपूर्णम्। एतत् ज्ञानं कौशलं च केवलं शैक्षिकमनोविज्ञानेन सम्भवति । एतस्य प्रसिद्धस्य मनोविज्ञानस्य शाखायाः अध्ययनेन एव सम्यक् आपूर्तिः कर्तुं शक्यते। व्यवहारः किम् ? व्यक्तित्वम् इति अस्मान् शिक्षयति ? वृद्धेः विकासस्य च विशेषे चरणे कीदृशानि व्यवहारपरिवर्त्तनानि वांञ्छनीयानि भवन्ति ? बालस्य सम्यक् व्यक्तित्वविकासाय कानि कानि पदानि स्वीकर्तुं शक्यन्ते ? शैक्षिकमनोविज्ञानं स्वस्य तथ्यस्य, सिद्धान्तस्य च निकाय माध्यमेन शिक्षकान्, मातापितरौ, ये सर्वे एकेन प्रकारेण वा शिक्षाया सह सम्बद्धाः सन्ति। तेषां दायित्वस्य अत्यन्तं प्रभावी च प्रकारेण निर्वहणार्थं सुसज्जितं करोति सत्यं वक्तुं शक्यते यत् शिक्षाक्षेत्रे मनोविज्ञानस्य उपयोगेन शिक्षायाः सर्वेषु स्तरेषु छात्राणां उत्तमशिक्षणविकासाय उत्तमशिक्षणं, मार्गदर्शनं, दिशां, साहाय्यं च प्रदातुम् उपायानां साधनानां च आविष्कारः अभवत्। शिक्षायाः व्यक्तिगतीकरणं, स्वशिक्षणं, बालकेन्द्रितदृष्टिकोणः, अपवादात्मकानां परिचर्या, समस्याबालान् अन्यप्रकारस्य व्यभिचारिणां च पुनः मुख्यधारायाम् आनयनं, बालकानां-सर्वस्य व्यक्तिगत-शैक्षिक-व्यावसायिक-समायोजनाय उत्तमं मार्गदर्शनं परामर्शं च प्रदातुं च प्रासंङ्गिक मनोवैज्ञानिकज्ञानेन अभ्यसेन, प्रयोगेण च कार्यं सम्भवति। अतः छात्राणां कल्याणायः सम्बन्धितशिक्षाया सर्वत्र सिद्धान्ताधारित मनोविज्ञाने व्यावहारिकानुप्रयोगे प्रभावितं भवति ।

शिक्षामनोविज्ञानस्य अर्थः एवं परिभाषाः -

शिक्षा नियन्त्रितपरिवेशे व्यक्तेः व्यवहारपरिवर्त्तनम् अथवा व्यवहारनवीकरणं सम्प्रादयति । परन्तु व्यवहारपरिवर्त्तनाय आवश्यकसिद्धान्ताः विधयश्च शिक्षायां न भवन्ति , ते तु मनोविज्ञाने एव भवन्ति । शिक्षायाः मनोविज्ञानं शिक्षामनोविज्ञानम् । एतत् तु मनोविज्ञानस्य व्यावहारिकरुपं

विद्यते । मनोविज्ञानस्य सिद्धान्तानां शिक्षायां निरुपणमेव शिक्षामनोविज्ञानम् । यतो हि मनोविज्ञानम् एकं विकासशीलं शास्त्रं वर्त्तते । अतः मनोविज्ञानस्य सिद्धान्तानां, नियमानाञ्च प्रयोगः शिक्षाक्षेत्रे क्रियते।

अन्येषां प्राकृतिकविज्ञानानाम् इव मनोविज्ञान विषयस्य अपि पक्षद्वयं भवति – शुद्धं प्रयुक्तं च । शुद्धमनोविज्ञानरूपेण एतत् व्यापकसिद्धान्तान् सूत्रयति, सिद्धान्तान् बहिः आनयति तथा च मानवव्यवहारस्य अध्ययनार्थं प्रविधिं सूचयति ये तस्य प्रयुक्तपक्षे सन्ति। अर्थात् प्रयुक्तमनोविज्ञानस्य शाखासु यथा व्यावसायिकमनोविज्ञानं, नैदानिकमनोविज्ञानं, अपराधशास्त्रं, औद्योगिकमनोविज्ञानं शैक्षिकमनोविज्ञानम् इत्यादीनां शाखानाम् अन्वेषणं करोति।

अतः शक्षिकमनोविज्ञानं न केवलम् अप्रयुक्तं मनोविज्ञान शाखासु अन्यतमम् अस्ति। शिक्षणस्य ज्ञानं शिक्षिका प्रयोक्ता प्रयोजकता च। शैक्षिकस्थितिः, मानवव्यवहार, मनोवैज्ञानिकसिद्धान्तः, प्रौद्योगिक्याः अनुप्रयोग: अत्रैव भवन्ति।

शिक्षामनोविज्ञानस्य परिभाषाः –

मनोविज्ञानं विकासशीलशास्त्रं वर्तते। शास्त्रेऽस्मिन् बहवः सम्प्रदायाः वर्तन्ते। तत्रापि शिक्षामनोविज्ञानं मनोविज्ञानस्य अनुप्रयुक्तशाखा वर्तते। अत्र मनोविज्ञानस्य सिद्धान्तानां, नियमानाञ्च प्रयोगः शिक्षाक्षेत्रे प्राप्यते। अतः बहवः वैज्ञानिकाः स्वप्रयोगानुसन्धानानि अवलम्ब्य काले काले बह्यः परिभाषाः प्रत्यपादयन् ।

1. **कोलेस्निकमहोदयः कथितवान् यत्** – शिक्षामनोविज्ञानं नाम मनोवैज्ञानिकसिद्धान्तानाम् अनुसन्धानस्य च शिक्षाक्षेत्रे अनुप्रयोगः ।
2. **क्रेग प्रभृतयः कथितवन्तः यत्** – शैक्षिकवातावरणे सामान्यमनोवैज्ञानिकसिद्धान्तानाम् अनुप्रयोगम् एव शिक्षामनोविज्ञानम् ।
3. **क्रो क्रो महोदयौ कथितवन्तौ यत्** – व्यक्तेः जन्मतः वार्धक्यपर्यन्तम् अधिगमानुभवान् यच्छास्त्रं विशदीकरोति तदेव शिक्षामनोविज्ञानम् ।

4. **सी.हेच्. जुड् महोदयस्य मते** – शिक्षामनोविज्ञानं जन्मतः परिणतावस्थापर्यन्तं विकासस्य विभिन्नावस्थासु जायमानपरिवर्त्तनानां विवरणात्मकं व्याख्यानात्मकञ्च विज्ञानं भवति।
5. **आसुबेलमहोदयः इत्थं स्पष्टीकरोति यत्** – शिक्षामनोविज्ञानं मनोविज्ञानस्य तादृशविशिष्टशाखा वर्तते, या विद्यालयाधिगमस्य स्वभावेन, परिवेशेण, निष्पादनेन, मूल्याङ्कनेन च सम्बद्धा वर्तते।
6. **स्टीफेन महोदयस्य मते** – शिक्षामनोविज्ञानं शैक्षिकाभिवृद्धेः विकासस्य च विधिवदध्ययनं करोति। तस्य मते शिक्षायाः अभिवृद्धये विकासाय च विधिवदध्ययने सम्बद्धाः सर्वेऽप्यंशाः शिक्षामनोविज्ञानक्षेत्रे अन्तर्भवन्ति।

शिक्षा एवं शैक्षिकमनोविज्ञानम् -

शिक्षा, सर्वथा, छात्राणां व्यवहारपरिवर्त्तनस्य प्रयासः अस्ति। तेषां व्यक्तित्वस्य सर्वतोमुखविकासाय तेषु इष्टपरिवर्तनानि उत्पादयितुं उद्दिश्यते । एतत् कार्यं सन्तोषजनकरूपेण कर्तुम् आवश्यकं ज्ञानं कौशलं च शैक्षिकप्रक्रियोद्वारापूर्तिः भवति ।

psychology as Peel puts it in the following words"शैक्षिकमनोविज्ञानं शिक्षकस्य छात्राणां विकासं, तेषां क्षमतानां परिधिं सीमां च, ते याभिः प्रक्रियाभिः शिक्षन्ते, तेषां सामाजिकसम्बन्धान् च अवगन्तुं सह करोति।

एवं प्रकारेण शैक्षिकमनोविज्ञानस्य कार्यम् अभियन्तायाः कार्यं सदृशं भवति, यः विशेषज्ञः भवति, सेतुनिर्माणवत् कार्यस्य सन्तोषजनकसिद्ध्यर्थम् प्रविधि आवश्यकं सर्वं ज्ञानं कौशलं च आपूर्तिं करोति तथैव शिक्षाक्षेत्रे विशेषज्ञः शैक्षिकमनोवैज्ञानिकः अपि आवश्यकानां सर्वेषां सूचनानां, सिद्धान्तानां, च आपूर्तिं करोति ।

शैक्षिकवातावरणस्य प्रतिक्रियारूपेण छात्र व्यवहारस्य अवगमनं तथा छात्रस्य व्यक्तित्वे सर्वतोमुखविकासम् आनेतुं तस्य व्यवहारे इष्टं परिवर्तनं प्रमुखं लक्ष्यं भवति। एवं प्रकारेण शैक्षिकमनोविज्ञानं शिक्षायाः विज्ञानं प्रौद्योगिकी च इति वक्तुं सर्वथा युक्तम्।

शैक्षिकमनोविज्ञानस्य प्रकृतिः (Nature of Educational Psychology)

शैक्षिकमनोविज्ञानस्य स्वरूपं किम्? इत्यस्य उत्तरं तदा स्पष्टं भवति यदा वयं पूर्वं चर्चां कृतानाम् अर्थानां परिभाषाणां च परीक्षणं कर्तुं प्रयत्नशीलाः स्मः। तस्य स्वभावः वैज्ञानिकः यतः तत् शिक्षाशास्त्रम् इति स्वीकृतम् । शिक्षा-मनोविज्ञानयोः सम्बन्धः अपि तस्य स्वरूपे प्रकाशं पातयति । शैक्षिकमनोविज्ञानस्य स्वरूपं वयं निम्नलिखितरीत्या संक्षेपेण वक्तुं शक्नुमः।

1. शैक्षिकमनोविज्ञानं विषयमनोविज्ञानस्य अनुप्रयुक्तशाखा अस्ति । मनोविज्ञानस्य सिद्धान्ताः, प्रौद्योगिक्याः का अनुप्रयोगः, छात्रव्यवहारः, अनुभववानामध्ययनञ्च, कर्तुं प्रयातते।

2. मनोविज्ञानं यद्यपि जीवनस्य सर्वेषु वर्गेषु सर्वेषां व्यक्तिनां व्यवहारं निबध्नाति तथापि शैक्षिकमनोविज्ञानं शैक्षिकवातावरणस्य सम्बन्धे शिष्यस्य (शिक्षकस्य) व्यवहारे एव स्वस्य अध्ययनं सीमितं करोति।

3. शिक्षायाः 'किम्' 'किमर्थम्' इति विषये अस्य चिन्ता नास्ति, छात्राणां कृते सन्तोषजनकरीत्या शिक्षा दातुम् आवश्यकं ज्ञानं कौशलं च (प्राविधिकमार्गदर्शयति) ददाति।

4. न तु मानकविज्ञं यथा एतत् शिक्षामूल्यानां विषये न सङ्केतम् अस्ति तथा च करोति।
न "किं भवितुमर्हति" इति चिन्ता । एतत् अनुप्रयुक्तं सकारात्मकं विज्ञानम् अस्ति ।

5. शैक्षिकमनोविज्ञानं सम्यक् विज्ञानं नास्ति। अस्य स्वकीया: दोषा: सन्ति। मानवस्य (पशूनां च) व्यवहारः अप्रत्याशितः अस्ति। इदम् अधिकीलं आविनीश्वं च भवति। अतः शैक्षिकमनोविज्ञानं प्रयुक्तव्यवहारविज्ञानैः, प्राकृतिकविज्ञानैः, चिकित्सया, अभियान्त्रिक्या अनुप्रयुक्तविज्ञानैः अपि वस्तुनिष्ठतां, कता, वैधतां च दातुं न शक्नोति ।

6. शैक्षिक वातावरणस्य, व्यक्तित्वस्य, व्यवहारस्य, वैज्ञानिकपद्धतिनीञ्च का अध्ययनं, प्रयोगस्य वैज्ञानिक पद्धतेश्च स्वीकृतिः स्वरूपं वैज्ञानिकं मापनयुक्तम्।

शैक्षिकमनोविज्ञानस्य क्षेत्रम् (Scope of Educational Psychology)

यदा कस्यचित् विषयस्य व्याप्तिम् सूचयितुं प्रार्थ्यते तदा निम्नलिखितप्रश्नानामुत्तराणि दातव्यानि सन्ति।

1. तस्य कार्यक्षेत्रस्य सीमाः काः सन्ति?

2. अस्य अध्ययने किम् अन्तर्भवितव्यम् अथवा तस्मिन् कः विषयः अस्ति?

यथा पूर्वं सूचितं, शैक्षिकमनोविज्ञानं शैक्षिकस्थितौ (केवलम्) शिक्षिकायाः व्यवहारस्य विषये वर्तते। अतः शैक्षिकमनोविज्ञानं शिक्षण-अध्ययनप्रक्रियायाः शैक्षिकवातावरणस्य च चतुर्भित्तिषु एव सीमितं भवतु इति अनिवार्यं भवति। वास्तविकशिक्षणम्-अध्ययन-स्थितौ विकसितानां समस्यानां समाधानं कर्तुं व्यक्तिनां सहायतां स्वीकर्तुं च प्रयतितव्यम्।

अस्यां प्रक्रियायां केचन कारकाः संलग्नाः सन्ति । शैक्षिकप्रक्रियायां सम्मिलिताः प्रमुखाः कारकाः निम्नलिखितरूपेण सूचीबद्धाः भवितुम् अर्हन्ति ।

1. शिक्षकः।

2. शिक्षणानुभवाः।

3. शिक्षणप्रक्रिया।

4. अध्ययनस्य परिस्थितयः वातावरणं वा।

5. आचार्यः।

शिक्षामनोविज्ञानस्य विषयः, तस्य सीमाः च यदि आकर्षयितुं सर्वथा आवश्यकः अस्ति, तर्हि पूर्वोक्तपञ्चबिन्दवः अत्यावश्यकाः सन्ति।

1. **शिक्षकः-**

शैक्षिकमनोविज्ञानस्यकुलविषयःमुख्यतयाअस्यकारकशिक्षकस्यपरितःपरिभ्रमति।विषयस्यअयं खण्डःअस्मान्शिक्षिकां ज्ञातुम् आवश्यकतायाः परिचयं कारयितुं, सम्यक् ज्ञातुं, युक्तीनां विषये च वर्णयति। तत्र अधोलिखिताः विषयाः भवेयुः । included in this section इत्यत्र व्यक्तिनां सहज क्षमताः एवं क्षमताः, व्यक्तिगत भेदः एवं तेषां मापनं, शिक्षिकायाः प्रकटनं, गुप्तं, चेतनम् एवं अचेतन व्यवहारः एवं बाल्यकालतः से वयस्कं यावत् प्रत्येकं चरणे तस्य वृद्धिः विकासस्य विशेषता च।

2. **अध्ययननानुभवः –**

शैक्षिकमनोविज्ञानस्य द्वितीयक्षेत्रमिदमस्ति तथा च यद्यपि विषयः प्रत्यक्षतया किं पाठनीयम् शिक्षिकां प्रदातुं के के शिक्षणानुभवाः वा इति समस्ययाः सह न सम्बद्धिताः तथापि शिक्षणानुभवप्राप्त्यर्थं युक्तीः परामर्शाय तस्य दायित्वं वर्तते। एकदा शिक्षादर्शनस्य कार्यं कस्मिन् अपि विशेषे चरणे कस्यचित् निर्देशखण्डस्य उद्देश्यं च निर्धारयितुं समाप्तं जातं चेत् शैक्षिकमनोविज्ञानस्य आवश्यकता अनुभूयते। अस्मिन् सन्दर्भे शैक्षिकमनोविज्ञानं शिक्षिकायाः विकासस्य च विभिन्नेषु चरणेषु वांछनीयानां शिक्षणानुभवानाम् प्रकारनिर्णये सहायकं भवति, येन एते अनुभवाः अधिकसुलभतया सन्तुष्ट्या च प्राप्तुं शक्यन्ते। अस्मिन् क्षेत्रे शैक्षिकमनोविज्ञानस्य विषयः अस्ति यत् शिक्षिकायाः कृते इष्टानुभवानां चयनं सुलभं करोति।

3. **शिक्षणप्रक्रिया –**

शिक्षिकां ज्ञात्वा, शिक्षण-अनुभवानाम् प्रकाराणां निर्णयं कृत्वा च प्रदातव्याः, अग्रिम-समस्या तदा उत्पद्यते यदा शिक्षिकायाः सहायतां कुर्वन् एतान् अनुभवान् सम्यक् सुलभतया च प्राप्तुं शस्यते । अतः अस्य परिधौ शैक्षिकमनोविज्ञानं शिक्षणस्य स्वरूपं तथा च तत् कथं भवति इति विषये निरूपितमस्ति तथा च शिक्षणस्य नियमाः,सिद्धान्ताः च, स्मरणं विस्मरणं च, बोधनं, अवधारणानिर्माणं, चिन्तनं तर्कप्रक्रिया च, समस्यानिराकरणं, स्थानान्तरणं प्रशिक्षणस्य, प्रभावीशिक्षणस्य उपायानां साधनानां च विषयाः समाविष्टाः सन्ति ।

4. **अध्ययनस्य परिस्थितयः वा वातावरणं -**

शैक्षिकमनोविज्ञानं पर्यावरणीयकारकाणां शिक्षणस्थितीनां च विषये केन्द्रितं भवति । ते विषयाः शिक्षिकायाः शिक्षकस्य च मध्ये आगच्छन्ति। कक्षायाः जलवायुः समूहगतिशीलता चेत्यादयः विषयाः, प्राविधिक सहायकाः च ये शिक्षणस्य सुविधां ददति, मूल्याङ्कनप्रविधिं तथा अभ्यासं मार्गदर्शनं परामर्शं च ये शिक्षण-शिक्षणप्रक्रिया सुचारुरूपेण सम्पादयितुं सहायकाः भवन्ति, ते अस्य धुरीयाः व्याप्तेः अन्तर्गतो समायान्ति।

5. **अध्यापकः -**

अन्तिमः किन्तु न न्यूनतमः आचार्यः। सः शिक्षणाधिगमस्य कस्यापि योजनायाम् एका शक्तिशाली शक्तिः अस्ति तथा च शैक्षिकमनोविज्ञानस्य अपि प्रमुखः क्रीडालुः इति न विस्मर्तुं शक्यते। शिक्षाप्रक्रियायां शिक्षकस्य भूमिकां सम्यक् निर्बोदुम् आत्मनः ज्ञानस्य आवश्यकतायां बलं दत्तम् अस्ति। अस्मिन् तस्य विग्रहाणां, प्रेरणानां, चिन्तानां, समायोजनस्य, आकांक्षायाः स्तरस्य इत्यादीनां चर्चा कृता अस्ति । अपि च अत्यावश्यकव्यक्तित्वलक्षणानां, रुचिनां, योग्यतानां, प्रभावीशिक्षणस्य लक्षणानाम् इत्यादीनां विषये प्रकाशं प्रक्षिपति, येन सः सफलः शिक्षकः भवितुं प्रेरयति।

शैक्षिकमनोविज्ञानस्य सीमा -

उपर्युक्त पञ्च धुरी तु शैक्षिकमनोविज्ञानस्य सीमानां च सम्पूर्णं चित्रं न दर्शयति । वस्तुतः शैक्षिकमनोविज्ञानं विकासशीलं द्रुतगत्या वर्धमानं च विज्ञानम् इति कारणेन पूर्णचित्रस्य रेखाङ्कनम् अत्यन्तं कठिनं कार्यमस्ति। विज्ञानस्य अन्याः विकासशीलशाखा इव सा अपि प्रतिवर्षं स्वयमेव बहुगुणयति । नूतनानां शोधानाम् प्रयोगानां च परिणामकारणेन नूतनाः विचाराः प्रवहन्ति एव। परिवर्तनं प्रकृतेः नियमः अस्ति तथा च शिक्षा गतिशीलविषयत्वेन अतीव शीघ्रं परिवर्तीता भवति। शिक्षायाः प्रक्रियायां नूतनाः समस्याः द्रुततरगत्या आगच्छन्ति, यथा शैक्षिकमनोविज्ञानं समाधानार्थम् अधिकं प्रयत्नं कर्तुं बाध्यते। यथा शैक्षिकमनोविज्ञानस्य क्षेत्रे नवीनाः अवधारणाः, सिद्धान्ताः, प्रविधयः च जन्म प्राप्नुवन्ति । अतः शैक्षिकमनोविज्ञानस्य व्याप्तिम् परिभाषां प्रदाय तस्य उर्वरभूमौ परितः एकं परिमितं वा सीमां वा स्थापयितुम् अविवेकी। न केवलं अस्य विकासशीलस्य विषयस्य प्रगतेः बाधां जनयिष्यति अपितु शिक्षायाः प्रगतेः बाधकं सिद्धं करिष्यति।अतः शैक्षिकमनोविज्ञानं भविष्यविस्तारार्थं मुक्तं त्यक्तव्यम् येन शिक्षायाः समस्यानां समाधानार्थं यत् किमपि निर्मितं भवति तस्य समावेशः सुलभः भवति तथा च सुचारुकरणे सहायकः भवति।

शैक्षिकमनोविज्ञानस्यकार्यम् -

शैक्षिकमनोविज्ञानं यथा पूर्वं परिभाषितं, निश्चितरूपेण मनोविज्ञानस्य सा शाखा अस्ति या शिक्षणाधिगमस्य सहायिका भवति। शिक्षाशास्त्ररूपेण तेषां सर्वानां सूचनानां, सिद्धान्तानां, प्रविधीनां च आपूर्तिं करोति ये शिक्षकस्य उत्तमशिक्षणे, शिक्षिकायाः च उत्तमशिक्षणे च सहायकाः भवितुम् अर्हन्ति। अधुना पश्यामः यत् अस्याः शाखायाः ज्ञानं कथं शिक्षकस्य शिक्षिकायाः च साहाय्यं करोति। अन्येषु शब्देषु शैक्षिकमनोविज्ञानेन शिक्षणाधिगम क्षेत्रे सेवितानां कार्याणां विश्लेषणं विस्तारं च कुर्मः।

अध्यापने -

शैक्षिकमनोविज्ञाने, सामग्रथः सिद्धान्ताः, techniques and applied experiences च समायान्ति प्रथमं शिक्षक शिक्षणस्य कार्याणां विश्लेषणं करोति।

तस्य प्रकाशः, आचार्यस्य आवश्यकं ज्ञानं कौशलं च प्रदातुं प्रयतते। आवश्यककारकाणि इष्टव्यवहारार्थं स्वकक्षाशिक्षणादिक्रियाणां विषये शिक्षकः परिवर्त्तनं करोति।

छात्राणां सर्वांगीण वृद्धिः एवं विकासश्च अधोलिखितरुपेण वर्त्तते -

TO KNOW THE LEARNER -

शिक्षकस्य छात्रस्य वा सम्भावनानां विषये यावत् किञ्चित् ज्ञानं न भवति तावत् सः स्वकार्य विकासयितुं न शक्नोति। शैक्षिकमनोविज्ञानं शिक्षकं बालस्य अवगमनेन सुसज्जितं करोति ।

तत्र इमे अंशाः अपेक्षिताः

(i) तस्य रुचिः, मनोवृत्तिः, योग्यता एवं अन्य अर्जितं या जन्मजातसामर्थ्यम् एवं सामर्थ्यम् ।

(ii) तस्य सामाजिकेन सह सम्बद्धस्य विकासस्य च अवस्था भावात्मक बौद्धिका, शारीरिक सौन्दर्यवश्यकताः भवन्ति।

(iii) तस्य आकाङ्क्षायाः स्तरः।

(iv) तस्य चेतनम् ।

(v) तस्य प्रेरकव्यवहारः।

(vi) तस्य समूहव्यवहारस्य पक्षः।

(vii) तस्य मानसिकस्वास्थ्यस्य विग्रहाः, कामाः, अन्ये च पक्षाः।

More about this source text Source text required for additional translation information

विषयस्य वा शिक्षणानुभवानां चयनं व्यवस्थितीकरणं च कर्तुम् एकदा शिक्षकः बालकं ज्ञात्वा बालकं शिक्षितुं मञ्चः सज्जीकरोति तथा च निम्नलिखितप्रश्नाः मार्गे आगच्छन्ति।

सामग्रीं शिक्षणानुभवं वा कथं व्यवस्थितं श्रेणीकरणं वा कर्तव्यम्? पाठ्यक्रमनिर्माणस्य भागभूतानाम् एतादृशप्रश्नानामुत्तरं दातुं शिक्षिकायाः विकासस्य प्रत्येकं चरणे लक्षणं, शिक्षणस्य स्वरूपं नियमाः च इत्यादीनां ज्ञानस्य आवश्यकता भवति । तथा च एतेषां प्रश्नानाम् उत्तरं शैक्षिकमनोविज्ञानेन माध्यमेन दातुं शक्यते।

******